

Віталій Анатолійович Петьков,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри менеджменту організацій
Херсонського інституту ВНЗ «Міжрегіональна
академія управління персоналом»,
м. Херсон, Україна

УДК 159.923

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ВИХОДЯТЬ ЗА МЕЖІ ЗАГАЛЬНОЇ НОРМИ

В статті розглядаються проблеми психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх з тенденцією к противоправному поведінню, а також содержание, форми и принципы воздействия на несовершеннолетних, имеющих отклонения в поведении от социальной нормы.

Ключевые слова: *коррекція, психолого-педагогічна діяльність, особистісні проявлення, соціальна спрямованість, неповнолітні, психологічна підтримка.*

The problem of psychological and educational impact on juveniles with a tendency to wrongful conduct, content, forms and principles of influence on minors who have behavioral deviation from social norms are considered in this article.

Key words: *correction, psychological and pedagogical activity, legal reality, unlawful behavior, minors, personal expression, social orientation, psychological support.*

Сучасне українське суспільство постало перед невирішеною проблемою асоціальних проявів неповнолітніх. Вони вживають ненормативну лексику, спотворюють ліфти, під'їзди, паркани, стіни будинків. Антигромадські прояви стають невід'ємною частиною нашої дійсності. У засобах масової інформації звичною стала кримінальна хроніка, де чільне місце посідають злочини та правопорушення неповнолітніх. Це перестало викликати громадський осуд. Тому актуальною стає необхідність визначення дієвих засобів впливу на неповнолітніх, які виходять за межі загальної норми.

Необхідно зазначити, що дослідження вікових особливостей неповнолітніх, девіантних поведінкових проявів та різних видів відхилень знаходиться в полі зору як зарубіжних, так і вітчизняних психологів. Так, проблемами неповнолітніх займалися М. Бобнева, Б. Братусь, О. Гонесев, О. Дозорцева, Л. Зюбін, Г. Лаут, Н. Крейдун, Ю. Клейберг, М. Ковальчук, В. Кудрявцев, К. Лебединська, Г. Макартичева, І. Тарханова, Р. Овчарова, М. Райська, М. Раттер, Л. Славіна, В. Степанов, Д. Фельдштейн та інші. Однак це питання досі залишається актуальним. Тому метою нашої статті є узагальнення наукових підходів до обраної проблематики.

Порушення поведінки серед підлітків зумовлено новими суспільними проблемами. Це спричинює набуття підлітками іншого психологічного забарвлення,

особистісних проявів та суспільного спрямування. Їх відносна частота та крайні форми прояву нерідко набувають патологічного змісту, що може бути зумовлено прискоренням фізичного розвитку та статевого дозрівання, непорозуміннями з батьками, відсутністю емоційної підтримки, а іноді негативним впливом з боку батьків, які ігнорують духовний, моральний розвиток дітей тощо. Сучасні умови життя висувають до нервової системи підлітка набагато вищі вимоги, аніж навіть півстоліття тому. І нерідко особливо повільно дозріває та частина психічної сфери, що стосується почуття обов'язку, відповідальності, самообмеження, морально-етичних установок, уміння приборкати власні бажання та потреби, рахуватися з інтересами інших, оскільки вони втратили пріоритетність. За таких умов діти залишаються незахищеною категорією населення. Їм потрібна допомога та підтримка дорослих, оскільки проблеми, що виникають у середовищі неповнолітніх, потребують нагального розв'язання – тут і зараз. Необхідно також зауважити, що відтермінування розв'язання цих проблем може мати негативні наслідки та незворотний характер. Наявність комплексної групи фахівців (учителі, медики, психологи, логопеди), доступ до сімей учнів, умови забезпечення зайнятості дітей у позанавчальний час, широка мережа контактів з різними соціальними інституціями, що займаються цими проблемами дітей та молоді, організацією їхнього дозвілля та зайнятості

під час канікул – усе це може допомогти у розв’язанні негативних поведінкових проявів неповнолітніх.

Як свідчить аналіз теоретичної, методичної та практичної літератури, однією з головних причин відхилень у поведінці неповнолітніх є відсутність належної психологічної підтримки дитини, емоційна скупість (ригідність) у взаєминах, а не соціальна еволюція, як вважає більшість дорослих. Ефективність розв’язання цього завдання залежить від комплексного психолого-педагогічного підходу до цього питання. Так, не можна домогтися значних результатів, якщо профілактична робота не буде здійснюватись в комплексі з корекційною.

На думку Р. В. Овчарової, у роботі з неповнолітніми доречно використовувати метод комплексної експрес-діагностики підлітків, що дозволить виявити індивідуально-особистісні поведінкові відхилення [6]. Цей метод у поєднанні з результатами діагностики та узагальненням незалежних характеристик дитини надасть змогу виявити позитивні та негативні, сильні та слабкі сторони особистості дитини, що у подальшому будуть предметом психолого-педагогічного впливу. Окрім того, доцільним є постійне спостереження за дитиною, вивчення результатів її навчальної діяльності, особливостей спілкування з батьками та однолітками, ставлення до представників старшого покоління.

Отже, метою психологічної роботи з неповнолітніми є створення сприятливих умов для їхнього повноцінного фізичного та психічного розвитку, успішної соціалізації, подолання особистісних проблем і конфліктів у колі взаємодії. Підлітковий вік сповнений прагненнями самоствердитися, самовиразитися, зрівнятися з дорослими (або хоча б здаватися такими), виділитися серед однолітків, здобути очікувані позиції у групі, знайти цікаве заняття та діяти самостійно. Якщо ці потреби не задовольняються, то вони атрофуються або спрямовуються в негативне русло.

У дітей, які виходять за межі норми, під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних та інших умов формується негативне ставлення до навчання і соціально значущих норм поведінки. Окрім того, вони втрачають почуття відповідальності за свої вчинки, зневірюються у власних можливостях. Такі підлітки ігнорують процес виховання, скоюють асоціальні вчинки. Доречно зауважити, що такі явища трапляються і в зоні благополучних сім’ях, де наявні конфліктні ситуації між батьками та дітьми, домінують меркантильні інтереси та споживацькі настрої тощо. Окрім того, проблеми виховання підлітків виникають через прорахунки у навчально-виховній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. До поширених прорахунків належать:

- незнання вчителями індивідуально-психологічних та вікових особливостей неповнолітніх, неврахування цих особливостей в організації навчально-виховної діяльності;
- необізнаність вчителів з ускладненнями, суперечностями, проблемами особистісного розвитку підлітка;

- недостатня обізнаність з причинами виникнення виховних проблем, що зумовлює помилки у виборі засобів виховного впливу;

- відсутність системності в діяльності з проблемними неповнолітніми та їхніми батьками;

- формалізм, адміністрування у діяльності навчального закладу, бездіяльність органів самоврядування, байдужість до участі дітей в організації життя колективу;

- недостатня увага до розвитку духовності учнів, виховання у них таких морально-етичних якостей, як турботливість, милосердя, чуйність, взаємодопомога, товарицькість;

- відсутність відповідно підготовлених фахівців на посаду практичного психолога, який би здійснював профілактичну, консультативну та корекційну діяльність.

Науковці звертають увагу, що труднощі у вихованні неповнолітніх можуть бути зумовлені неускладненими розладами нервової системи, різними видами акцентуацій, тимчасовими незначними затримками психічного розвитку тощо. Поширеними є відхилення в моральному розвитку особистості, примітивні уявлення про справжню дорослість, дружбу, товариську взаємодопомогу, принциповість, чесність тощо. За таких уявлень наявною є закорінена низка негативних поведінкових проявів. У багатьох випадках асоціальна поведінка, негативний життєвий досвід є для підлітків важливішими, ніж дотримання морально-етичних норм. У зв’язку з недостатньо розвиненою волевою сферою такі підлітки не вміють себе стримувати, керувати емоціями, настроєм, контролювати поведінку, а тому легко піддаються негативному впливу. Такі неповнолітні пропускають навчальні заняття, не виконують домашні завдання, а вільний час нерідко проводять в небезпечних формах – вживають наркотики, алкогольні напої, вдаються до ранніх статевих стосунків, займаються хуліганством. Такі заняття приваблюють їх хибними уявленнями про долучення до уявної дорослості.

Унаслідок правильно організованого, систематичного психолого-педагогічного впливу такі підлітки змінюють життєві установки та спосіб життя. Психолого-педагогічний вплив охоплює особистісну сферу, поведінку та навчальну діяльність. На початковому етапі корекційної роботи дітей залучають до тих видів діяльності, що не потребують особливого напруження сил і волі та є цікавими для них.

Тому першорядної значущості в сучасних умовах набуває своєчасна профілактика поведінкових відхилень неповнолітніх, що полягає у роз’ясненні згубного впливу раннього алкоголізму, наркоманії, правопорушень. Ці питання вимагають системних зусиль спільноти, сім’ї, психологів та вчителів. Психологічну діяльність необхідно здійснювати за такими напрямками:

- 1) профілактика відхилень неповнолітніх – комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію факторів, що спричиняють

відхилення (лекції, бесіди, виступи на батьківських зборах, психолого-педагогічних радах, спрямовані на підвищення психолого-педагогічної культури батьків і педагогів);

2) психологічно-просвітницька діяльність, спрямована на розвиток особистості (факультативні курси психології, поширення передового психолого-педагогічного досвіду в навчальних закладах, психологічні тренінги, розвивальні ігри, правова освіта дітей);

3) надання психологічних консультацій неповнолітнім, їхнім батькам, учителям;

4) психологічна корекція та реабілітація (індивідуальна та групова психотерапія, створення позитивного оточення, налагодження сприятливої атмосфери у сім'ї тощо).

Профілактика поведінкових відхилень на ранніх етапах її розвитку пов'язана з особливостями навчально-виховного процесу і тому містить загальнопедагогічний зміст. Окрім того, доцільно враховувати:

- стимулювання мотивації учіння;
- розвиток допитливості та пізнавальних інтересів;
- активізацію навчально-пізнавальної діяльності;
- підвищення рівня довірливості психічних процесів;
- формування основних властивостей суб'єкта навчальної діяльності.

Основними засобами психолого-педагогічної корекції дисгармоній розвитку є розуміння, безумовне прийняття дитини, співчуття з боку вчителя, його особистий приклад, довіра до дитини, створення ситуацій запрограмованого успіху, позитивного ставлення до власних досягнень. Ці засоби допоможуть скоригувати високу тривожність серед неповнолітніх з поведінковими відхиленнями, подолати ускладнення у спілкуванні, неадекватність поведінки та підвищити соціальний статус.

Так, психолого-педагогічна практика свідчить, що подолати, а тим більше попередити відхилення в розвитку та поведінці неповнолітніх можливо за нормальної організації психолого-педагогічного процесу та завдяки ефективному використанню форм і методів виховного впливу.

Необхідно звернути увагу, що особливості особистісного розвитку неповнолітніх, негативні соціально-економічні умови і брак позитивних прикладів нівелюють цілеспрямовану навчально-виховну діяльність, зводять нанівець зусилля педагогічного колективу навчального закладу та соціальних інституцій. Тому, щоб ліквідувати або попередити проблему, необхідно усунути її причини, а для профільних фахівців важливо встановити причинно-наслідковий зв'язок. Щоб подолати або попередити асоціальну поведінку, необхідно нейтралізувати негативний вплив соціального оточення, обмежити негативний вплив соціальних чинників: неблагополучної сім'ї, асоціальної групи, протиправного міжособистісного спілкування.

На думку дослідників, застосування радикальних заходів – позбавлення батьківських прав, влаштування підлітка до установи інтернатного типу або

спеціального навчально-виховного закладу – не завжди дає очікуваний позитивний результат, не ліквідує проблему, а посилює її або на певний час переводить у латентний перебіг, уявне благополуччя. У цьому випадку необхідною є психолого-педагогічна взаємодія з підлітками.

Психолого-педагогічний вплив – це процес надання допомоги у подоланні проблем, викликаних конкретними відхиленнями поведінки. Зазначимо, що такий процес має бути програмно забезпеченим і до нього можуть бути долучені лише підлітки, які не мають виражених психічних відхилень. В основі психолого-педагогічного впливу має бути ідея патронажу в ході корекційного процесу, що полягає в постійному відстеженні динамічних змін, які відбуваються у неповнолітніх на різних етапах їхнього розвитку та в період вікових криз. Здійснювати патронаж в ході психолого-педагогічного втручання не означає розв'язувати за них життєві проблеми, а лише надати всебічну допомогу, що сприятиме набуттю адекватного досвіду у вирішенні різноманітних життєвих питань [5].

Отже, у процесі організації психолого-педагогічної діяльності з неповнолітніми для попередження та подолання причин відхилень у їхній поведінці необхідно ґрунтуватися на розумінні соціально-педагогічної сутності поведінки неповнолітніх, враховувати сили впливу середовищних чинників на розвиток особистості, значущість міжособистісної взаємодії з однолітками і в групі.

Сучасна психолого-педагогічна наука та практика має достатній арсенал способів і засобів впливу на особистість неповнолітніх для подолання відхилень розвитку і поведінки [1]. Так, з метою посилення корекції спеціалісти використовують психолого-педагогічні прийоми:

- *довіри* – підліток виконує більш значуще суспільне доручення мікросоціуму, в якому він зможе проявити власні знання, вміння та навички;
- *поступового привчання до діяльності на загальну користь* – доручення повторюються, ускладнюються та мотивуються суспільною значущістю (обов'язковою умовою для цього є контроль за поставкою та виконанням доручень);
- *підтримки колективістських проявів* – заохочення, стимуляція, схвалення та визнання зусиль підлітка виконувати суспільне доручення в поєднанні зі збільшенням доброзичливого (емпатичного) ставлення до них оточуючих;
- *недовіри* – висловлення сумнівів щодо доручення будь-якої справи підліткові через негативні оцінки його окремих особистісних якостей, спонукаючи його до самокритики (методика «У центрі кола»);
- *засудження* аморальності егоїстичних установок та поглядів неповнолітнього;
- *перемикання* критики на самокритику, що спонукає його до об'єктивізму оцінки власних вчинків і аналізу причини невдоволення цими вчинками оточуючих;
- *залучення* неповнолітніх до суспільно значущих видів діяльності, де вони мають проявити

ставлення до спільних справ, уміння співпрацювати з оточуючими.

У той же час, використовуючи ті чи інші прийоми психолого-педагогічного впливу, необхідно враховувати, що методи виправлення особистості впливають на свідомість, емоційно-чуттєву сферу підлітка. Це може знайти відображення в поведінкових реакціях та розвитку особистості в цілому. Тому методи подолання поведінкових відхилень можуть бути засобом корекції їхньої поведінки. Комплексне застосування цих методів має стати засобом перебудови особистісної системи неповнолітніх. Діючи у взаємозв'язку, забезпечуючи узгоджену перебудову свідомості та поведінки, виховуючи позитивні та долаючи негативні якості, психолого-педагогічні методи координують стихійні й організаційні впливи на особистість вихованця, регулюють ставлення підлітків до себе та інших [1].

Без позитивного ставлення неповнолітніх до необхідності самовдосконалення, без розуміння, як це зробити, не можна сподіватися на успіх корекційних заходів та ефективність методів і прийомів психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх. Про реальну ефективність вищезазначених методів можна говорити лише за умови особистісної зацікавленості підлітка у самовихованні, саморозвитку та повного усвідомлення необхідності доцільно використовувати прийоми індивідуальної психолого-педагогічної взаємодії.

Необхідно зазначити, що діяльність стає цікавою та значущою для підлітків за умови емоційного задоволення почуття досягнення визначеної мети. Не менш важливим є ставлення до діяльності та результативності корекційного впливу на підлітків як на включення їх з позицій спостерігача до активного учасника діяльності [3].

Таким чином, для отримання позитивних результатів психолого-педагогічного впливу потрібно дотримуватися певних принципів, серед яких: шанобливе ставлення до особистості дитини; увага до внутрішнього світу дитини; безоцінне сприйняття

особистості неповнолітніх, прийняття їх в цілому; співпраця з ними, надання конструктивної та дієвої допомоги у реагуванні на проблемні ситуації, формування навичок саморегуляції та самоконтролю [5].

Отже, психологічна діяльність, спрямована на подолання поведінкових відхилень, повинна здійснюватися у тісному співробітництві психолога з учителями та вихователями. Вона повинна мати не лише психологічне підґрунтя, але й містити загальнопсихологічний та загальнопедагогічний зміст, оскільки пов'язана з навчально-виховним процесом та індивідуально-особистісними проявами особистості неповнолітніх.

Використані літературні джерела

1. *Гонеев А. Д.* Основы коррекционной педагогики [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / А. Д. Гонеев, Н. И. Лифинцева, Н. В. Ялпаева; под ред. В. А. Слостенина. – 2-е изд., перераб. – М.: Академия, 2002. – 272 с.
2. *Дозорцева Е. Г.* Психологическая травма у подростков с проблемами в поведении. Диагностика и коррекция [Текст]: практ. пособие / Е. Г. Дозорцева. – М.: Генезис, 2006. – 128 с.
3. *Лаут Г. В.* Коррекция поведения детей и подростков [Текст] / Г. В. Лаут [и др.]. – Ч. 2. – М.: Академия, 2005. – 351 с.
4. *Макарычева Г. И.* Коррекция девиантного поведения. Тренинги для подростков и их родителей [Текст] / Г. И. Макарычева. – СПб.: Речь, 2007. – 368 с.
5. *Ковальчук М. А.* Девиантное поведение: профилактика, коррекция, реабилитация [Текст] / М. А. Ковальчук, И. Ю. Тарханова. – М.: ВЛАДОС, 2010. – 288 с.
6. *Овчарова Р. В.* Справочная книга школьного психолога [Текст] / Р. В. Овчарова. – М.: «Просвещение», «Учебная литература», 1996. – 2-е изд., доработ. – 352 с.